

Наталія ВЕНЖИНОВИЧ
Ганна СНЬОЗИК

ЕТНОКОДИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ НОМІНАЦІЯХ (НА МАТЕРІАЛІ МОВОТВОРЧОСТІ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1(51)

УДК 811.161.2'373.7:398.4(Потушняк)

DOI: 10.24144/2663-6840/2024.1(51).82–89

Венжинович Н., Сньозик Г. Етнокоди української культури у фразеологічних номінаціях (на матеріалі мовотворчості Федора Потушняка); кількість бібліографічних джерел – 13; мова – українська.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню фразеологічних номінацій у мовотворчості Федора Потушняка. Окреслено теоретичні питання вивчення фразеології у мові художньої літератури. Особлива увага звернена на етнокультурний й генетичний аспекти вивчення фразеологізмів. Виявлено фразеологічні одиниці у мовотворчості Федора Потушняка й визначено основні групи фразеологізмів на основі етнокодів української культури. Особлива увага приділена їх етимології та сучасним трансформаціям у різних контекстах художнього твору: з'ясовано первинні значення фразеологізмів та можливі інформативні значення. Визначено, що найбільш вагомою групою фразеологічних номінацій у мовотворчості Федора Потушняка є фразеологізми з міфології, які поділено за фразеологічною номінацією на фразеологізми з номінацією духів природи, фразеологізми з номінацією духів дому, фразеологізми з номінацією демонів, фразеологізми з номінацією духів за метою й призначенням. На периферії міфологічного етнокоду серед фразеологічних номінацій у мовотворчості Федора Потушняка виокремлено такі міжкодові переходи: міфологічно-християнський, міфологічно-природний, міфологічно-темпоральний, міфологічно-просторовий, міфологічно-зооморфний, міфологічно-акціональний, міфологічно-предметний. Детально проаналізовано кожен із наявних переходів. Проведений аналіз засвідчує надзвичайну глибину мовної особистості Федора Потушняка, вивчення якої лише набирає обертів. Досліджені фразеологічні номінації формують величезну життєдайну енергію, у якій закодовано силу поколінь, яка дуже необхідна кожному українцеві, особливо тепер, у ці складні часи. Фразеологізми як особливі одиниці мови відтворюють ментальну інформацію етносу й слугують яскравими виразниками культурно-мовної спадщини. Вони беруть безпосередню участь у творенні мовної картини світу, творять комплекс цінностей, що притаманні тій чи тій нації або етносу. Таким чином, етнокультурна семантика фразеологічних номінацій дає поштовх для вербалізації концептів у свідомості українського народу.

Ключові слова: Федір Потушняк, етнокод, ментальність, мовна картина світу, мовна особистість, мовотворчість, номінація, поетичне мовлення, фразеологізм.

Формулювання проблеми. Вивчення фразеологічних номінацій у мовотворчості українських письменників є важливим аспектом сучасного мовознавства. Адже фундаментом української літературної мови є саме письменницька мовотворчість. Проблема функціонування фразеологізмів, їх походження та доцільність використання в художніх текстах, які тією чи тією мірою причетні до формування етнокодів української культури, є надзвичайно актуальною на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки, оскільки фразеологізми є потужним джерелом отримання ментальної інформації й глибинного змісту зображуваних подій, об'єктів чи явищ.

Аналіз досліджень. Функціонування фразеологізмів у мові художніх творів стали об'єктом вивчення С. Александрова, М. Богдан, Н. Венжинович, Г. Звягіна, М. Колоїд, С. Криворучко, Л. Лонської, Л. Науменко, М. Якіма, О. Пілько, Н. Янчук та ін. Проблеми античної фразеології розглядали В. Бетц, В. Данілов, В. Лазарович, А. Матвеев, В. Мокієнко, Е. Солодухо, Р. Луканинець. Останнім часом велика увага приділяється етнокультурному й генетичному вивченню фразеологічних номінацій. У цьому аспекті варто згадати надбання В. Жайворонка, О. Галинської, І. Голубовської, О. Потапенка, Н. Шарманової та ін. Так, В. Жайворонко зазначає, що «національно культурні особливості мовної

системи виразно виявляються і на фразеологічному рівні. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету. Проблема етнолінгвістичного вивчення фразеологічного матеріалу будь-якої мови слід аналізувати в руслі взаємозв'язку понять “мова – культура – етнос”» [Жайворонко 2007, с. 33]. Н. Тимошук називає фразеологізми «виразниками світоглядних домінант етносу» [Тимошук 2019, с. 249]. Про фразеологізми як специфічні мовні формули вказують В. Ужченко і Д. Ужченко, називаючи їх іще й картинами світу із закодованою інформацією [Ужченко 2005, с. 6]. Про фразеологію як «символічний світ, у якому різноманітні об'єкти, явища і процеси дістають символічні позначення», зазначає Н. Шарманова [Шарманова 2015, с. 89]. О. Шуленок зазначає, що фразеологія «фіксує та передає від покоління до покоління етнокультурні настанови й стереотипи, кодує культурну інформацію», а фразеологізми – це мовні універсалиї, які володіють «неперевершеним емоційно-експресивним потенціалом, образністю, здатністю влучно й дотепно характеризувати осіб, відображати поняття, реалії, ситуації та почуття, а також передавати важливий інтелектуальний зміст» [Шуленок 2023,

с. 14]. Незважаючи на велику кількість мовознавчих праць, фразеологічні номінації у мовотворчості Федора Потушняка ще не були об'єктом наукового вивчення.

Мета статті, завдання. Мета нашої роботи – проаналізувати фразеологічні номінації у мовотворчості Федора Потушняка. Для реалізації мети ставимо перед собою такі завдання: окреслити теоретичні питання вивчення фразеології у мові художньої літератури; виявити фразеологічні одиниці у мовотворчості Федора Потушняка; визначити основні групи фразеологізмів на основі етнокодів української культури; з'ясувати первинні значення та можливі трансформації інформативних значень фразеологічних номінацій у різних контекстах.

Методи дослідження. Вибір методів і прийомів зумовлений специфікою досліджуваного матеріалу. Для розв'язання поставленої мети і завдань використано такі методи й прийоми: метод суцільної вибірки (для виокремлення й оброблення фактичного матеріалу з метою його подальшого інтерпретування); описовий метод (для опису й розмежування класифікаційних груп фразеологізмів); культурологічний метод (для інтерпретації фразеологічних номінацій із огляду на використання культурних контекстів, символіки чи історії); зіставний метод (для виявлення подібних і відмінних рим досліджуваних фразеологічних номінацій); прийом контекстного аналізу (для безпосереднього визначення умов текстового використання розглядуваних фразеологічних номінацій).

Виклад основного матеріалу. Найбільш вагомою групою фразеологічних номінацій у мовотворчості Федора Потушняка, за нашими спостереженнями, є фразеологізми з міфології. Народна демонологія у мовотворчості Федора Потушняка репрезентована фразеологічними одиницями, які відображають сукупність уявлень про різноманітні надприродні сили, зокрема духів. У цьому аспекті можемо виділити фразеологізми з номінацією духів природи: *пробудились духи ранні* – ‘виходити зі стану спокою, застою і т. ін., ставати активнішими, дієвішими’, напр.: «*Спить земля, як юна діва, / Глибини лісів туманні, / Сходить сутінь на посіви, / Пробудились духи ранні*» [Потушняк 2007, с. 97]; фразеологізми з номінацією духів дому: *невідомим духом* – ‘незрозуміло чим’, *темний ангел* – ‘уособлення духовної істоти, яка схиляє людей до гріха’, *духи завитали, лунали* – ‘прийшли небажані «гості»’, напр.: «*Перед мною в ніч закляту / Голос з-під землі з'явивсь / Невідомим духом хату / Темний ангел озарив*» [Потушняк 2007, с. 40], «*До мене духи завитали / В північних тінях в бурний час, / Як громи в далеках лунали / І блиск над горами погас*» [Потушняк 2007, с. 38]; фразеологізми з номінацією демонів – ‘узагальнений образ усієї нечистої сили», напр.: «*І на стінах тіні різні, / Демон чорний в вишині / В діл глядить – і тиша тане, / Страх спинає дух мені*» [Потушняк 2007, с. 24], «*Та біль землі не знає він / Й той, що в душі моїй горит – / Ні ангел – демон чорних змін, / Все мертво спить, все мертво спить...*» [Потушняк 2007, с. 203]; фразеологізми

з номінацією духів за метою й призначенням: *відживає скоро дух* – ‘дуже швидко помирає’, напр.: «*З-під віків сонливих знову / Відживає скоро дух, / Під містерією слова / Чародійний лине рух*» [Потушняк 2007, с. 42].

Серед міжкодових переходів на периферії міфологічного етнокоду у мовотворчості Федора Потушняка виокремлюємо: міфологічно-християнський, міфологічно-природний, міфологічно-темпоральний, міфологічно-просторовий, міфологічно-зооморфний, міфологічно-акціональний, міфологічно-предметний. Проаналізуємо детальніше кожен із наявних переходів.

Міфологічно-християнський перехід «характеризується поєднанням християнських і міфологічних уявлень, зокрема про нечисту силу» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: «*В селі сусіднім чути дзвін / Душа в далечі рветься*» [Потушняк 2007, с. 43], «*Ідуть к нам в мряках ночі, / Крізь срібний плай святі, / Блаженні їхні очі / І душі розп'яті*» [Потушняк 2007, с. 45], «*Деся затишнє дзвін в просторі, / Омертвілий мовкне звук*» [Потушняк 2007, с. 46], «*Спить дзвіниця у сіяння / Білий привид в сонній млі / Спілим плодом в миготінню, / Ходить північ по землі*» [Потушняк 2007, с. 46], «*В просторі чорні мрак крадеться, / Крізь хмари світло йде з лучів, / І звонів звук у даль несеться, / У світлі вид монастирів*» [Потушняк 2007, с. 47], «*У серце втонули, вп'ялись... / В країні душі йдуть незнанні, / На хресті духи розп'ялись, / А води дикі і туманні*» [Потушняк 2007, с. 62], «*Крилатий шум, крилатий храм, / Крилаті в вічність лунуть кроки, / І моляться своїм богам / Душі Невідомість стоюка*» [Потушняк 2007, с. 68], «*Впало сонце в океан, / Плеще темін і туман, / Плаче смута та тиша, / До зір в гості йде душа, А за нею впереді / Мої думи-лебеді*» [Потушняк 2007, с. 86], «*Над горами сріблясті зливи, / Над долами дзвінке похмілля, / Запльоменіло віще зілля / В глибокому душі розливі...*» [Потушняк 2007, с. 105], «*Сніжок паде над дзеркалом озер / І ризу бог над горами роздер*» [Потушняк 2007, с. 151], «*Жорстокі зуби дико замімили / І дивний дух несеться в келії*» [Потушняк 2007, с. 151], «*Та дух її був все із нами / Безсмертя неба на землі*» [Потушняк 2007, с. 197] та ін. Спостерігаємо, що у міфологічно-християнському міжкодовому переході найбільше фразеологічних номінацій із лексемою *дух* і *душа*, які містять різноманітне функційне навантаження в художньому тексті, поєднуючись із іншими лексемами й виступаючи у багатограних інформаційних значеннях. Фразеологічні номінації із лексемою *дух* у різних контекстах означають ‘дуже сердитися на кого-небудь, стримуючи до певного часу прямий вияв почуттів’, ‘убити, згубити когось’, ‘умерти, загинути (про людину)’, ‘принишкнути, завмерти’, ‘відразу; без затримки; дуже швидко’, ‘позначає вимогу піти звідкись, не бувати десь’ [Ужченко 1998, с. 48]. Наприклад: *дихати важким духом; вогнем дихати; бісом дивитися; випустити дух; вибити дух; випустити кишки; віддати дух; віддати кінці; затаїти дух; ні слуху, ні духу; одним духом; спустити дух; врізати дуба;*

щоб і дух не пах та ін. Фразеологічні номінації з лексемою *душа* означають 'хвилювати, зворушувати', 'щиро ділитися з кимось найпотаємнішим; висловлювати свої почуття', 'звірятися кому-небудь; втішатися', 'виконувати з великою любов'ю, натхненням', 'підкуватися про когось', 'настирливо, невідступно', 'дуже сильно', 'відповідний чийм-небудь смакам, уподобанням', 'хто-небудь дуже переживає', 'хто-небудь раптово відчуває сильний переляк'; 'дуже страшно комусь'; 'хтось хвилюється, тривожиться' [Ужченко 1998, с. 48–49]. Наприклад: *взяти гріх на душу; брати за душу; брати до душі; вилити душу; відводити душу; віддати Богу душу; вкладати душу; в одну душу; до глибини душі; душа болить; душа в п'яти тікає; душа в п'яти тікає; душа не на місці* та ін.

Міфологічно-природний міжкодовий перехід «пов'язаний із інтерпретацією процесу анімізації явищ природи» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: *бушує вітер* (бурхливо, навально виявляти якийсь рух, силу, переважно руйнівну): «*Бушує вітер, грає непогода / Та вогників над полем перелив, / Синіє ніч, прокинулася природа / І дощик ллєсь на зморшки чорні нив*» [Потушняк 2007, с. 100]; *на дні глибокої води* (дуже глибоко): «*Заснули срібні городи / І точать берег хвилі зимні, / На дні глибокої води / Усі зусилля днів даремні*» [Потушняк 2007, с. 94]; *земля, як вбогий кусень хліба, чорна* (дуже малесенький клаптик чорної землі): «*Земля, як вбогий кусень хліба, чорна, / Розрізані дорогами версти, / В клубок як змії звилась далів горна, / Поломані конують скрізь хрести*» [Потушняк 2007, с. 100]; *іде дорогою планет* (незвичайні, незрозумілі, небезпечні дороги): «*Іде дорогою планет / Змія і маг, і чорна діва, / І вітру бистрозорий лет / Волосся срібне снам розвіяв*» [Потушняк 2007, с. 96]; *на ліжку ночі вітер ліг* (безсонні, тривожні ночі): «*Сторіччя дум, веселий сміх, / На ліжку ночі вітер ліг, / В забулєння твоїх слідів / Я вилив чащу дум і снів*» [Потушняк 2007, с. 101]. Найбільш виразні фразеологічні номінації у міфологічно-природному міжкодовому переході представлені лексемами *вітер, вода, земля*. Зазначені лексеми відповідно до їх використання у фразеологічних номінаціях можуть виступати у різних значеннях. Лексема *вітер* може виступати у значенні 'бути знесиленим, слабим', 'хто-небудь легковажний, несерйозний', 'немає грошей; хтось бідний', 'від кого йде, кому належить думка; чий вплив' [Ужченко 1998, с. 16]. Наприклад: *валитися від вітру; вітер у голові; вітер у кишенях свистить; звідки вітер віє* та ін. Лексема *вода* означає 'минуло багато часу; сталися значні зміни', 'викривати чийось непорядність, звинувачувати кого-небудь', 'будучи винним уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим', 'жити дружно', 'вносити розлад, неспокій', 'уперто мовчати; нічого не говорити', 'нічого не робити; нічим не займатися', 'робити дурну роботу, марно витрачати час на що-небудь', 'втратити здатність або бажання говорити; уперто мовчати', 'хто-небудь раптово зник, або щось пропало' [Ужченко 1998, с. 19–21]. Наприклад: *багато води сплило; ви-*

вести на чисту воду; вилами по воді писано; виходити сухим із води; втопити в ложці води; не розлий вода; каламутити воду; набрати води в рот; ні за холодну воду; носити воду решетом; як води в рот набрати; як водою змilo та ін. Лексема *земля* в різних контекстах художнього тексту може означати 'досягати неможливого', 'нещадно покарати кого-небудь', 'дуже далеко', 'становище стає безвихідним', 'жорстоко розправитися, знищити когось', 'повністю зруйнувати, знищити вщент', 'умирати', 'бажання швидше зникнути (через сором, ніяковість)', 'бути енергійним, рухливим під впливом радісного збудження або хвилювання', 'хтось дуже старий, немічний, близький до смерті' [Ужченко 1998, с. 55–56]. Наприклад: *дістати з-нід землі; закопати у землю; за тридев'ять земель; земля горить під ногами; змішати з землею; зрівняти з землею; іти в землю; провалитися крізь землю; не чути землі під ногами; пахне землею* та ін.

Міфологічно-темпоральний міжкодовий перехід «поєднує в собі міфологічні уявлення на позначення часу» [Чибор 2015, с. 175], його проміжків чи періодів. Наприклад: *зоріє день* – 'розвиднятися': «*Аромат в вікно несеться, / Ген зоріє в далі день, / Над полями ніч ще в'ється, / Квіти сиплються з вишень*» [Потушняк 2007, с. 98]; *час розбивсь* – 'закінчився момент, що був початком чого-небудь': «*Знов час розбивсь в атоми зоряні, / Думки летять, сховались тихі мрії*» [Потушняк 2007, с. 96]; *час розливсь* – 'поширюватися, розноситися в різних напрямках у навколишньому просторі, в певних межах': «*Юний час розливсь в далечі / Між простором й небесами, / Звіздний пил паде на плечі / Юні кличі за горами*» [Потушняк 2007, с. 97]; *на грані* – 'близький до крайнього ступеня вияву чого-небудь (про стан людини)' [СФУМ 2003, с. 166]: «*На шпильці скал, в рубінах мудрих ночі, / На грані днів зустрілись наші очі*» [Потушняк 2007, с. 90]; *день погас* – 'день закінчився, зник, припинився': «*На плесах весь тягар світів повис, / Промені линуць вбік, угору, вниз, / Як схочу то перетну пута враз – / У бездну канув світ і день погас*» [Потушняк 2007, с. 99]. Міфологічно-темпоральний міжкодовий перехід репрезентований фразеологічними номінаціями, складниками яких виступають лексеми *час і день*. Лексема *час* уживається як і в своєму безпосередньому значенні, так і у значенні *пора* і означає 'не вічно; поки що' [Ужченко 1998, с. 140]. Наприклад: *до пори, до часу*. Лексема *день*, крім свого основного значення, може також вступати в фразеологічні номінації й означати 'байдуже, безтурботно, ні про що не думаючи', 'недбало, абияк' [Ужченко 1998, с. 41]. Наприклад: *аби день до вечора*.

Міфологічно-просторовий міжкодовий перехід «корелює з міфологічними уявленнями та знаками просторового коду» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: *у бездну канув світ* – 'зникнути безслідно, пропасти, безповоротно відійти у минуле, залишитися в минулому, зникнути назавжди': «*На плесах весь тягар світів повис, / Промені линуць вбік, угору, вниз, / Як схочу то перетну пута враз – / У бездну канув світ і день погас*» [Потушняк 2007, с. 99];

серце рвуть (*рвати серце*) – ‘викликати страждання, душевний біль, завдавати мук’ [СФУМ 2003, с. 595]; ‘хто-небудь дуже переживає, страждає, сумує’ [СФУМ 2003, с. 641–642]; *рвати душу* (*серце*) – ‘завдавати мук, страждання; мучити’ [СУМ-11 Т7 1976, с. 460]: «Дзвінки простори серце рвуть, / Пролинув поїзд, даль сміється / У безнадійне води йдуть / Й нове незаним наречеться» [Потушняк 2007, с. 94]. Найвиразніші лексеми у міфологічно-просторовому міжкодовому переході: *світ* і *серце*. Лексема *світ* у фразеологічних номінаціях може виступати у найрізноманітніших значеннях: ‘бувати в багатьох місцях’, ‘світати, розвиднюватися’, ‘публікувати; випускати друком’, ‘завжди, вічно’, ‘зробити кого-небудь нещасним’, ‘починає світати’, ‘доводити кого-небудь до загибелі, до смерті’, ‘народитися’, ‘незвичайний, такий, що дивує, вражає своєю рідкісністю’, ‘помирати’, ‘тяжко страждати, зазнавати фізичних та моральних мук’, ‘дуже далеко’, ‘ні за яких обставин’, ‘дуже рано’, ‘перебувати в стадії апатії, знемагати від бездіяльності’, ‘втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь’, ‘побувати в багатьох місцях, країнах’, ‘усе змінюється на протилежне’, ‘не вибираючи шляху; невідомо куди, куди завгодно’, ‘відчуття туги, відчаю’, ‘десь далеко поза домом’, ‘відчуття полегкості, певне задоволення, душевний спокій після втоми, страждання, переживання і т. ін.’ [Ужченко 1998, с. 164–166]. Наприклад: *бачити світ; благословляти на світ; видавати в світ; відколи світ; зав’язати світ; займається світ; звести зі світу; з’явитися на світ Божий; світ не бачив; іти з цього світу; не бачити світу білого; не близький світ; нізащо в світі; ні світ, ні зоря; нудити світом; побачити світ; покинути білий світ; пустити в світ; світ перевертається; світ за очі; світ не милий; у світах; як на світ народитися* та ін. Лексема *серце* означає ‘хтось дуже хвилюється’, ‘близько сприймати щонебудь’, ‘кому-небудь тяжко, щось гнітить’, ‘широко любити когось’, ‘хто-небудь перестав тривожитися’, ‘широко, з добрим наміром’, ‘дуже подібати кому-небудь’, ‘без будь-якої тривоги, без жалю, вагань’, ‘хто-небудь страждає, мучиться, переживає’, ‘почуття, які нагромаджуються, хвилюють, тривожать і т. ін.’, ‘завжди пам’ятати, думати про когось, щось’, ‘діяти, як хочеться’, ‘викликати симпатію, почуття кохання, сподобатися’, ‘хто-небудь розчулився, став добрим, лагідним’, ‘хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває’, ‘хто-небудь переживає, непокоїться’, ‘хто-небудь дуже хвилюється, відчуває переляк, страх і т. ін.’, ‘хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху і т. д.’ [Ужченко 1998, с. 166–169]. Наприклад: *серце замерло; брати до серця; важко на серці; віддавати серце; відлягло від серця; від чистого серця; западати в серце; з легким серцем; крається серце; накопало у серці; носити в серці; потурати серцю; припасти до серця; розм’якло серце; серце болить; серце в’яне; серце кров’ю обливається; серце мре; серце переболіло; серце розривається; серце стискається* та ін.

Міфологічно-зооморфний міжкодовий пере-

хід «співвідносний з міфологічними уявленнями та знаками, закодованою за допомогою зооморфної метафори» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: *синій птах* – ‘символ щастя, ідеалу; те, що втілює для кого-небудь найзаповітніші мрії, прагнення’ [СФУМ 2003, с. 582–583]; *синій птах* – ‘казковий символ щастя, ідеалу тощо’ [СУМ-11 Т7 1976, с. 378]: «Як павутиння, лине день, / Як арфа, грає на куцях, / Полинув в даль, в ливень пісень / Знов твого зору синій птах» [Потушняк 2007, с. 93]; *сідає джмелями* – ‘дуже швидко’: «Не ніч, а бистролетний день / Сідає джмелями на дахи» [Потушняк 2007, с. 95]; *чорний ворон*: «І близько вижу мій кінець, / Над полем ворон чорний» [Потушняк 2007, с. 43], «Розбризулись іскри-зорі, / Над полями гомін змовк, / Крикнув ворон на просторі, / Крикнув знову і замовк» [Потушняк 2007, с. 44–45]; *лебеді плывучі*: «Лебеді вгорі плывучі, / Зорі, гори, сяйво, ніч» [Потушняк 2007, с. 43]; *йдуть змії, три змії, в’їлись змії, шепіт змії кипучий*: «Над світом чорні йдуть змії, / Заснули мертво ручай» [Потушняк 2007, с. 48], «У власне тіло в’їлись замірили / Три змії / Без надії» [Потушняк 2007, с. 150], «Як вдарить північ нараз у набат / І скрегіт брам, як шепіт змії кипучий» [Потушняк 2007, с. 154]. У міфологічно-зооморфному міжкодовому переході спостерігаємо формування фразеологічних номінацій із лексемами *птах, джміль, ворон, змії*. Лексема *птах*, поєднуючись із іншими, може формувати такі інформативні значення: ‘людина з високим становищем у суспільстві’, ‘людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці; людина, не зв’язана шлюбом’, ‘людина, яка не затримується довго на одному місці’, ‘людина, яка пізно прибуває або пізно розпочинає якусь роботу’, ‘людина, яка рано встає або починає працювати вдосвіта’ [Ужченко 1998, с. 145–146]. Наприклад: *великий птах; птах високого польоту; вільний птах; перелітний птах; пізній птах; ранній птах*. Лексема *джміль* може означати ‘хто-небудь перебуває у стані сп’яніння або запаморочення’, ‘напідпитку’ [Ужченко 1998, с. 42]. Наприклад: *джмелі гудуть у голові; під джмелем*. Лексема *ворон* у фразеологічних номінаціях може вказувати на ‘машина, в яку забирають заарештованого; в основі виразу не тільки метафора за кольоровою ознакою (машина чорного кольору), а й значення ворона як символу нещастя, передвісника біди’, ‘дуже далеко’ [Ужченко 1998, с. 22]. Наприклад: *чорний ворон; куди і ворон кості не заносить* та ін. Лексема *змії* може виражати такі значення, як ‘піклуватися про того, хто згодом віддячить злом’, ‘до нестями, дуже’, ‘горілка’ [Ужченко 1998, с. 57]. Наприклад: *вигодувати змію, до блакитного змія, зелений змії* та ін.

Міфологічно-акціональний міжкодовий перехід, що «репрезентує сценарій певних дій, мотивованих елементів міфологічного світогляду» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: *виросли крила* – ‘хто-небудь перебуває у стані піднесення, відчуває приплив сили, енергії, натхнення і т. ін.’ [СФУМ 2003, с. 313]; *виросли (ростуть, є і т. ін.) крила в кого* – ‘хтось відчув силу, енергію до великих звершень,

подвигу тощо' [СУМ-11 Т4 1973, с. 446]: «Знов в душу втомлену мою / Розлили зорі вічні сили, / І невідоме пізнаю / І виростають серцю крила» [Потушняк 2007, с. 97]; *дрижить велике слово* (істинні слова звучать переривчасто, нечутно): «Враз зникне все, дрижить велике слово / А світ, як сон, у раннім, хмурім ранку / Піднявся в вись. В дивнім світів серпанку / Зійде у діл таємная обнова» [Потушняк 2007, с. 100]; *впали тіні* (відбиття внутрішнього стану: тривоги, смутку та ін.): «Горить рубін в ниві, в полях пожар, / Далеких зір у серце впали тіні / Незнана даль – горить Волосожар, / Безодня спить, на горах сплять лавини» [Потушняк 2007, с. 90]; *із кучерів злотних пісень* (із великої заплутаної кількості чогось вибрати найкраще): «Із кучерів злотних пісень / Зіткала ніч в даях огонь, / Кадил жагу, і мрак, і дим / Холодний вилив трав килим» [Потушняк 2007, с. 101]; *перетнути пута* (звільнятися від того, що зв'язує, сковує, позбавляє свободи (про людину, суспільство і т. ін.): «На плесах весь тягар світів повис, / Промені линуць вбік, угору, вниз, / Як схожу то перетну пута враз – / У бездну канув світ і день погас» [Потушняк 2007, с. 99]; *розрізані дорогами версти* (великі віддалі (відстані), які розділяюся дорогами): «Земля, як вбогий кусень хліба, чорна, / Розрізані дорогами версти, / В клубок як змії звилась далів горна, / Поломані конують скрізь хрести» [Потушняк 2007, с. 100]; *росте чорний хрест, горить хрест*: «На водах чорний хрест / Росте з туманних верств» [Потушняк 2007, с. 36], «В далечі йдуть доріг версти, / Туманні, де горять хрести» [Потушняк 2007, с. 48].

У міфологічно-акціональному міжкодовому переході спостерігаємо наявність фразеологічних номінацій із лексемами *крила*, *слово*, *тінь*, *пісня*, *пута*, *дорога*, *хрест*. Лексема *крила* у фразеологічних номінаціях виступає у значеннях 'втратити впевненість у собі, зневіритися у своїх силах', 'обмежити можливість здійснювати щось; позбавити натхнення', 'захищати, опікувати', 'певною мірою виявляти свої сили, здібності' [Ужченко 1998, с. 79–80]. Наприклад: *опустити крила*; *обламати крила*; *взяти під своє крило*; *розправляти крила* та ін. Лексема *слово* у складі фразеологічної номінації може вказувати на такі значення як 'мовчки, нічого не говорячи', 'все підряд, нічого не пропускаючи', 'обіцяти що-небудь комусь', 'звернутися до когось із клопотанням про кого-небудь', 'бути дотепним і метким у розмові', 'говорити що-небудь знехотя', 'даремно, марно говорити що-небудь', 'приємна розмова', 'тільки в розмові, а не на ділі', 'дуже поганий, непривабливий', 'хто-не-будь мовчазний, не хоче або не любить говорити', 'бути мовчазним', 'не перечити', 'бути немічним, хистким, ледь триматися' [Ужченко 1998, с. 173–175]. Наприклад: *без слова*; *від слова до слова*; *давати слово*; *замовити слово*; *за словом у кишеню не лізти*; *кинути слово*; *кидати слова на вітер*; *ласкаве слово*; *на словах*; *не вартий доброго слова*; *не витягнеш слова*; *слова не промовити*; *слова уперек не сказати*; *триматися на чесному слові* та ін. Лексема *тінь* виражає значення 'бути полохливим, занадто

боязким', 'зайняти другорядне місце; усунутися', 'наговорювати на когось, щось' [Ужченко 1998, с. 184]. Наприклад: *боятися власної тіні*; *відійти в тінь*; *кидати тінь* та ін. Лексема *пісня* утворює фразеологічні номінації зі значенням 'те, що вимагає багато часу для завершення розповіді і т. ін.', 'що-небудь давно відоме' [Ужченко 1998, с. 134]. Наприклад: *довга пісня*; *стара пісня*. Лексема *пута* вживається у значенні *ярмо* і може утворювати при поєднанні із іншими лексемами такі інформативні значення фразеологічних номінацій, як 'підкоряти когось своїй владі; поневолювати', 'потрапляти в залежність', 'визволятися від залежності, здобувати волю', 'клопіт, обтяжливі обов'язки' [Ужченко 1998, с. 203]. Наприклад: *накидати пута*; *влізти в ярмо (пута)*; *скинути пута*; *взяти ярмо на шию* та ін. Лексема *дорога* означає 'поступатися перед ким-небудь; сприяти', 'неможливо повернутися, піти або поїхати куди-небудь чи досягти бажаного', 'перестати відвідувати; довго не бувати де-небудь', 'втрачати правильний напрям у діяльності, поведінці і т. ін.', 'може пригодиться', 'у різні сторони'; 'унікати зустрічі з ким, чим-небудь', 'ставати перешкодою в здійсненні чого-небудь', 'у тому самому напрямі; спільно, заодно', 'бути перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети', 'уживається для вираження згоди, схвалення на те, що когось справедливо покарано' [Ужченко 1998, с. 45–46]. Наприклад: *давати дорогу*; *дорога терном заросла*; *забути дорогу*; *збитися з дороги*; *на дорозі не валяється*; *не по дорозі*; *обходити десятою дорогою*; *перейти дорогу*; *по дорозі*; *стати на дорозі*; *туди й дорога* та ін. Лексема *хрест* представляє такі значення: 'терпіти труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чиемусь житті', 'переставати покладати надії на когось, щось, зневіритися у чомусь', 'дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом' [Ужченко 1998, с. 192]. Наприклад: *нести тяжкий хрест*; *ставити хрест*; *як із хреста знятий* та ін.

Міфологічно-предметний міжкодовий перехід «пов'язаний із інтерпретацією міфологічних уявлень, за допомогою знаків предметного коду» [Чибор 2015, с. 175]. Наприклад: *золоте руно* (*злотне руно*) («У сучасній мові золоте руно – омріяна мета; багатство, що ним прагнуть оволодіти попри всі небезпеки та перешкоди» [СФПТПВ]; «Золоте руно: а) в старогрецькій міфології – золота бараняча шкура. <...> ; б) те, що має найвищу якість, є найціннішим» [СУМ-11 Т7 1976, с. 710]): «Руно золоте, прекрасне / Іскрами горить, летить, / А та зірка біла, ясна / Що в вікно моє глядить» [Потушняк 2007, с. 98], «Дуб в долину похилився, / В свою тінь в воді глядить, / Аромат кругом розлився, / Злотне руно мерехтить» [Потушняк 2007, с. 98]; *дивній скрижалі* (великі ідеали, духовність): «Іскристі зорі небом запалами, / В пожарах лиця зморщились землі. / Де ж я знайду вас дивній скрижалі, / На небі, в зорях, чи в душі моїй?» [Потушняк 2007, с. 100].

Виокремлюємо також групу фразеологізмів із власними назвами античного походження. Значна кількість мовознавців відносять фразеологічні номінації із античними власними назвами до крила-

тих висловів (М. Ашукін, А. Коваль, В. Коптілов, Ф. Медведєв, Н. Москаленко, Л. Скрипник), інші – вказують, що це ідіоми (А. Молотков, Г. Удовиченко). У сучасних мовознавчих дослідженнях знаходимо такі визначення, як *античні фразеологізми* (А. Кравчук), *фразеологізми з античними іменами* (О. Мороз), *фразеологізми з міфонімічним компонентом* (Н. Пасічник). Розглянемо детальніше фразеологічні номінації у мовотворчості Федора Потушняка з міфонімічним компонентом. Наприклад: *нить Аріадни* – ‘порятунок, вихід із важкого становища чи допомога у вирішенні якихось питань’ (Аріадна – образ із грецької міфології, вона є дочкою критського царя Міноса й Пасіфаї, сестра Федри), пор.: *«Як крига, спить серце безрадно, / Мертвота (де вогні, де вогні?), / Як зловить мене нить Аріадни, / Розпутать дороги Господні?»* [Потушняк 2007, с. 258], *«Вона іде за ниттю Аріадни, / І час упав, як пелюсток нарядний»* [Потушняк 2007, с. 278]; *Прометейів вогонь* означає дух благородства, мужності і таланту; прагнення до досягнення високої та благородної мети; *Прометееві муки* – ‘страждання в ім’я високої мети’ (Прометей – син Япета, який викрав із Олімпу вогонь і передав простим беззахисним людям, навчив ним користуватися й застосовувати здобутки мистецтва й науки в повсякденному житті; за такий вчинок Зевс його жорстоко покарав: наказав прикувати його до скелі і щоб орел прилітав до нього кожного ранку дзьобати печінку, але за ніч вона виростала знову; муки Прометея тривали тисячоліттями, доки Геракл не вбив орла, визволивши благородного героя), пор.: *«Зніс нам сонце в золото врат / Із тяжких темнот туманів / Прометей – наш рідний брат...»* [Потушняк 2007, с. 286]; *тінь Афродіти* – ‘втілення краси й жіночності’ (Афродіта – богиня кохання, вона не мала ні батька, ні матері, вважається також богинею шлюбі; все чарівне, що оточує людину, є її творінням), пор.: *«Ніколи тіло вільх не має повних форм / Тінь Афродіти в образі старому / Одна лиш риса / Одна стріла очей»* [Потушняк 2007, с. 319], *Філімон і Бавкида* – ‘нерозлучне старе подружжя’ (Філімон і Бавкида – персонажі твору римського

поета Овідія, до яких прийшли Юпітер і Меркурій у вигляді потоплених мандрівників, подружжя радо їх прийняло, а інші мешканці не були гостинними; за це їх долину було затоплено водою, збереглася лише хатина Філімона і Бавкиди, яку вдячні боги пізніше перетворили на храм, жерцями якого стало подружжя; вони забажали померти в один день, боги виконали їхнє бажання, перетворивши їх на дерева: Філімон став дубом, а Бавкида – липою), пор.: *«Хатина – гостем вчора був тут Бог / В старенького Філімона й Бавкиди... / Забутих стріч росте на стрісі мох, / Й проміння сонця в тінях їх не видить...»* [Потушняк 2007, с. 205]. Більшість науковців сходяться на думці, що фразеологічні номінації з міфонімічним компонентом або ж, іншими словами, античні фразеологізми, входять до складу сучасних мов як кальковані переклади, однакові за змістом, але різні за формою. Незважаючи на це, вони мають здатність суттєво відрізнятися відповідно до своєрідної національної мови-носія, а також використання того чи того фразеологізму тут і тепер.

Висновки. Досліджуючи мовотворчість Федора Потушняка, ми з’ясували, що письменник у своїх художніх творах використовує значну кількість фразеологічних номінацій. Проведений мовознавчий аналіз фразеологізмів дає змогу стверджувати, що найбільше у мовотворчості Федора Потушняка є фразеологізмів із міфології, які, маючи метафоричну основу, відображають різноманітні надприродні сили, закодовані в свідомості українського етносу. Крім цього, на периферії міфологічного етнокоду у мовотворчості Федора Потушняка виділяємо такі міжкодові переходи: міфологічно-християнський, міфологічно-природний, міфологічно-темпоральний, міфологічно-просторовий, міфологічно-зооморфний, міфологічно-акціональний, міфологічно-предметний. Перспективу майбутніх досліджень убачаємо в поглибленому вивченні фразеологічних номінацій, які є виразниками етнокодів української культури не тільки в мовотворчості Федора Потушняка, а й інших українських письменників.

Література

1. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика. Київ: Довіра, 2007. 264 с.
2. Онлайн-бібліотека «Горох». URL: <https://goroh.pp.ua/>
3. Потушняк Ф.М. Мій сад. Упоряд. Д. Федака. Ужгород: Закарпаття, 2007. 576 с.
4. Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.
5. Словник української мови: в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 7. 723 с.
6. Словник фразеологізмів української мови. НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мов.-інформ. фонд; [уклад.: В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник]. Київ: Наукова думка, 2003. 786 с.
7. Словник фразеологізмів з походженням, тлумаченням та прикладами вживання. URL: <https://goroh.pp.ua>.
8. Тимошук Н.М. Фразеологізми з компонентом-орнітонімом у лексичній системі англійської мови. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Філологічні науки*. Дніпро, 2019. № 2. С. 249–256.
9. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. Київ: Освіта, 1998. 224 с.
10. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005. 399 с.
11. Чибор І.С. Структура міфологічного етнокоду культури (на матеріалі української фразеології). *На-*

укові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 40. С. 174–178.

12. Шарманова Н.М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.

13. Шуленок О.С. Фразеологізми з компонентом-орнітономом у сучасній українській мові: структурно-семантичні і етнолінгвістичні особливості: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії: спец. 035 Філологія. Київ, 2023. 257 с.

References

1. Zhaivoronok V.V. (2007) *Ukrainska etnolinhvistyka* [Ukrainian ethnolinguistics]. Kyiv: Dovira. 264 s. [in Ukrainian].
2. Onlain-biblioteka «Horokh» [«Pea» online library]. URL: <https://goroh.pp.ua/> [in Ukrainian].
3. Potushniak F.M. (2007) *Mii sad* [My garden]. Uporiad. D. Fedaka. Uzhhorod: Zakarpattia. 576 s. [in Ukrainian].
4. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t.* (1973) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka. T. 4. 840 s. [in Ukrainian].
5. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t.* (1976) [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. AN URSR. Instytut movoznavstva; za red. I.K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka. T. 7. 723 s. [in Ukrainian].
6. *Slovyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy* (2003) [Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language]. NAN Ukrainy, In-t ukr. movy, Ukr. mov.-inform. fond; [uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in.; vidp. red. V.O. Vynnyk]. Kyiv: Naukova dumka. 786 s. [in Ukrainian].
7. *Slovyk frazeolohizmiv z pokhodzhenniam, tлумachenniam ta prykladamy vzhvannia* [Dictionary of phraseological units with origin, interpretation and examples of use]. URL: [https://goroh.pp.ua.](https://goroh.pp.ua/) [in Ukrainian].
8. Tymoshchuk N.M. (2019) *Frazeolohizmy z komponentom-ornitonimom u leksychnii systemi anhliiskoi movy* [Phraseologisms with an ornithonym component in the lexical system of the English language]. *Visnyk Universytetu imeni Alfreda Nobelia. Serii: Filolohichni nauky.* Dnipro. № 2. S. 249–256 [in Ukrainian].
9. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (1998) *Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy* [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Osvita. 224 s. [in Ukrainian].
10. Uzhchenko V.D., Uzhchenko D.V. (2005) *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy* [Phraseology of the modern Ukrainian language]: posibnyk dlia studentiv filolohichnykh fakultetiv vshchychkh navchalnykh zakladiv. Luhansk: Alma-mater. 399 s. [in Ukrainian].
11. Chybor I.S. (2015) *Struktura mifolohichnoho etnokodu kultury (na materialy ukrainskoi frazeolohii)* [The structure of the mythological ethnocode of culture (on the material of Ukrainian phraseology)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Filolohichni nauky.* Kamianets-Podilskiy. Vyp. 40. S. 174–178 [in Ukrainian].
12. Sharmanova N.M. (2015) *Etnolinhvistyka* [Ethnolinguistics]: navchalnyi posibnyk dlia studentiv fakultetu ukrainskoi filolohii. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS. 192 s. [in Ukrainian].
13. Shulenok O.S. (2023) *Frazeolohizmy z komponentom-ornitonomenom u suchasni ukrainskii movi: struktorno-semantichni i etnolinhvistychni osoblyvosti* [Phraseologisms with an ornithonym component in the modern Ukrainian language: structural-semantic and ethnolinguistic features]: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filosofii: spets. 035 Filolohiia. Kyiv. 257 s. [in Ukrainian].

ETHNOCODES OF UKRAINIAN CULTURE IN PHRASEOLOGICAL NOMINATIONS (ON THE MATERIAL OF FEDIR POTUSHNYAK'S LANGUAGE CREATION)

Abstract. The article is devoted to the study of phraseological nominations in the language creation of Fedir Potushnyak. The theoretical questions of the study of phraseology in the language of fiction are outlined. Special attention is paid to the ethnocultural and genetic aspects of the study of phraseological units. Phraseological units in Fedir Potushnyak's language work were identified and the main groups of phraseological units based on ethnocodes of Ukrainian culture were determined. Special attention is paid to their etymology and modern transformations in different contexts of the artistic work: the primary meanings of phraseological units and possible informative meanings are clarified. It was determined that the most significant group of phraseological nominations in the language work of Fedir Potushnyak are phraseological units from mythology, which are divided by phraseological nomination into phraseological units with the nomination of spirits of nature, phraseological units with the nomination of house spirits, phraseological units with the nomination of demons, phraseological units with the nomination of spirits by purpose and purpose. On the periphery of the mythological ethnocode, among the phraseological nominations in the language work of Fedir Potushnyak, the following intercode transitions are distinguished: mythological-christian, mythological-natural, mythological-temporal, mythological-spatial, mythological-zoomorphic, mythological-actional, mythological-subject. Each of the available transitions is analyzed in detail. The conducted analysis testifies to the extraordinary depth of Fedir Potushnyak's language personality, the study of which is only gaining momentum. The researched phraseological nominations carry a huge life-giving energy, which encodes the power of generations, which is very necessary for every Ukrainian, especially now, in these difficult times. Phraseologisms as special units of language reproduce the mental information of the ethnic group and serve as vivid expressions of the cultural and language heritage. They take direct lessons

in the creation of a language world model, which contains a complex of values inherent in this or that nation or ethnic group. Thus, the ethnocultural semantics of phraseological nominations gives impetus to the verbalization of concepts in the minds of the Ukrainian people.

Keywords: Fedir Potushnyak, ethnocode, mentality, language world model, language personality, language creativity, nomination, poetic speech, phraseology.

© Венжинович Н., 2024 р.; © Снъозик Г., 2024 р.

Наталія Венжинович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; natalie.venzhynovych@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

Natalia Venzhynovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; natalie.venzhynovych@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-0230-4118>

Ганна Снъозик – аспірантка кафедри української мови Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; hanna.snozyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1572-7064>

Hanna Snozyk – graduate student of the Ukrainian Language Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; hanna.snozyk@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0002-1572-7064>